

"İSLAM DÜŞÜNCE" ve "İSLAM FELSEFESİ" ÜZERİNE (*)

Abdulkuddûs BİNGÖL (**)

Son dönemlerde üzerinde araştırmaların yoğunlaştığı konulardan birisi de İslâm Felsefesi'dir. Kültür hayatımız açısından da önem taşıyan ve gerek üniversite gerekse üniversite dışında toplumumuzun oldukça büyük bir kesimi tarafından, daha var olup olmadığından başlayarak, adı ve içeriği konusunda çeşitli tartışmaların sürüp gittiği bu konunun tartışılmasında istedim ki benim de bir katkı olsun.

Hemen belirteyim ki, ben burada geniş çaplı muhteva tahlillerine girmeden, İslâm Kültür Tarihinin tabii seyri içerisinde, belki de hemen hepimizin bildiği bazı tesbitler yaparak "İslâm Düşüncesi" ve "İslâm Felsefesi" terimlerinden neyi anladığımı ifade etmeye çalışacağım.

Öyleyse öncelikle "İslâm", "düşünce" ve "felsefe" terimlerinden bu bağlamda neyi kastettiğimi belirlemem gerekmektedir. Bu da "İslâm" ve İslâm'daki entellektüel hareket veya akımların niteliklerini belirlemeyi zorunlu kılar.

"İslâm" her şeyden önce bir dindir. Kendi ifadesiyle en son ilâhî dindir. Kitabı Kur'an-ı Kerim, Peygamberi Hz. Muhammed (S.A.V.) vasıtasıyla insanlığa indirilen en son ilâhî mesajları ihtiva eder. Bu anlamıyla "İslâm", değişmez ilkelere dayanan, başka bir ifade ile değişmez inanç ve prensipler üzerine kurulmuş olan ilâhî bir sistemdir.

Aynı şekilde İslâm, bu sistemin etrafında oluşan bir toplumun, bir uygarlığın, bir medeniyetin de adıdır. Bu anlamda İslâm, M.S. VII. yüzyılda, ortaya çıktığı andan itibaren, çağımıza kadarki çok geniş zaman periyodu içinde ve yayıldığı-yayılmaya devam ettiği tüm coğrafi mekanlardaki İslâm'dır. Biz burada İslâmı, işte bu ikinci anlamında almakla birlikte, bunu M.S. VII-VIII. yüzyıllarda XV-XVI. yüzyıllar arasında uzanan dönemle de sınırlı tutmak istiyoruz. Zira ancak bu dönemde kendi iç dinamikleri ve dış etkenlerle İslâm, yayılmış olduğu ülkelerde evrensel boyutta önemli ve etkili büyük bir uygarlık hareketi ortaya koymaya muvaffak olmuştur.

(*) 1994 Felsefe Kongresi'nde sunulan bildiri.

(**) Atatürk Üniversitesinde Felsefe Profesörü

"Düşünce"den, en geniş anlamıyla, şüpheden idrâke, tasavvurdan tasdike kadar insan aklına ait hâdiselerin, insanın zihnî faaliyetlerinin bütününe kastediyorum. Bir şeyi daha iyi bilmek, daha iyi anlamak için insanın nazar-ı dikkatini o konu üzerinde sabitleştirme olayını, kısacası, düşünme eylemini anlıyorum.

"Felsefe"nin ne olduğu meselesine gelince, o her ne kadar felsefenin kendi tarihi kadar eski ve bir o kadar da üzerinde anlaşma sağlanamayan bir konu olsa da, ben burada felsefeden, bu terimden herkesin ilk anladığı şeyi, "hikmet sevgisini", "kendisine filozof denilen kimselerin, varlığı ne ise o olması bakımından bilme yolunda sarfettikleri akli çaba ve gayretlerin tümünü" kastediyorum.

Filozofun kim olduğunu sorarsanız, O, çıkar kaygısı dışında uyumlu evren ve insan önünde, saygılı şaşkınlığa düşerek eleştirci bir anlayışla her türlü, ya da herhangi bir gerçeklik üzerinde parça parça, ya da küllî (Univesel) düşünen, olup bitenleri tüm çıplaklığıyla görebilen hakikat araştıracısıdır, "Hikmet"i arayan insandır, "Muhibb-i Hikmet"tir.

Öyle görülüyor ki, filozofun yaptığı iş, yâni felsefe, insan eliyle var olmamış bulunan ilk nedenler, ilk ilkeler, cevher, ezeli ebedî gerçeklikler gibi konuları ele almak, tenkidî ve tahlilî bir anlayışla bunlar üzerinde akli bir yargıya varmak, onlarla ilgili edindiği bilgiye göre davranmak, ya da davranışlar önermektir. Felsefenin özü işte bu eleştirci anlayıştan oluşur.

Burkisa belirlemelere, "İslâm Düşüncesi" ve "İslâm Felsefesi" terimlerinde, "Batı Felsefesi", "Hint Düşüncesi"... vb. terimlerde olduğu gibi, "İslâm"ın, "Düşünce" ve "Felsefe" terimlerini belirleyici bir özellik taşıdığını ve bununla İslâm Kültür çevresinde düşünce ve felsefe faaliyetlerine işaret edildiğini de ilâve edelim.

İmdi, hiç kuşkusuz bizatihi İslâm'ın kendisi ne insan düşüncesinin mahsûlüdür, ne de felsefî bir sistemdir. Yâni Kur'an felsefe kitabı değildir. Bununla beraber Kur'an bir yandan Allah ve Sıfatları, insan ve Kudreti, Kaza ve Kader, insan hürriyeti, tarihi olaylar, geçmiş dinler, içinde yaşadığımız kâinatın ne olduğunu kavrama... vb. gibi, insan düşüncesine konu olan hemen her alanda mesajlar vererek, onu düşünmeye ve bilmeye davet ederken, öte yandan bir ahlâk sistemini, bir siyasi ve ekonomik düzeni de ortaya koyar. Kur'an düşünmeyi ne günah sayar ne de suç. Üstelik düşünce için bir sınır da koymamıştır. Hatta üzerinde düşünülecek konu iman esasları olsa da.

İşte bizatihi Kur'an'dan kaynaklanan bu dinamizmle, İslâm'da akli (rasyonel) esasları

araştırma daha ilk dönemlerde, denilebilir ki Hz. Muhammed (S.A.V.)'in kendisiyle başlamıştır. O'nun dâimî duâsı, "Allah'ım bana hakikati bütün çıplaklığıyla göster" olmuştur. Bununla beraber başlangıç yıllarında müslümanların bilim ve düşünce hayatı daha ziyade Kur'an ve Sünnetle temsil edilmektedir.

Ancak başdöndürücü bir hızla İslâmın kısa şürede yayılması ve yabancı kültürlerle temasa geçerek kısmen de olsa onları sınırları içine alması, -ki zaten başka dinlere dahi açık olan bir dinin, başka kültürlerle kapalı olması düşünülemezdi- sınırları ve çerçevesi çok geniş olan bir düşünce ve ilim hayatını da beraberinde getirdi. Kuşkusuz bunda Yunan felsefî mirasının Arapçaya çevrilme faaliyetlerinin ve siyasî olayların da önemli etkileri vardı.

Artık bu ikinci dönemde İslâm düşüncesi çeşitli şekiller almıştır. Peki nedir, bunlar? Bir kere Kur'an ve hadis ilimleri yanında müslümanların sosyal hayatını düzenleyen bir "Fıkıh" ilmi gelişti. Ahlâkî ve hukukî konuların içinde eritmeye çalışıldığı bu sistemle, İslâm dini sanki formüleştirilerek ifade edilmek isteniyordu.

Buna karşılık Fakihlerin mutlak itaat kavramı yerine ilâhî aşkı ön plana çıkaran Tasavvuf doğdu. Tasavvuf öncelikle bir hayat tarzı olarak peygamber ve arkadaşlarının hayat tarzlarını örnek alıyordu.

Bir yandan İslâmın iman esaslarını yabancı kültürlerden gelen fikirlere karşı savunma zaruretinden Kelâm ilmi ortaya çıktı.

Diğer taraftan matematik, tıp, astronomi ve diğer tabiat bilimlerinin yanında, "tercüme hareketleri" ile birlikte mantık ve Yunan felsefe geleneği İslâm dünyasına intikal etti.

Bunun sonucu olarak hem İslâm dünyasında felsefî düşünce doğmuş, hem de başta kelâm ve tasavvuf olmak üzere İslâm düşüncesinin hemen her alanı felsefeden etkilenmiş, onların karakterinde köklü değişiklikler olmuştur. Meselâ Fıkıh üzerinde soyut bir düşünce, usûl-ü Fıkıh oluşmuş, başlangıçta bir zühd ve takva hayatı olarak ortaya çıkan tasavvuf doktriner hâl almış, kelâm adeta felsefileşmiştir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, İslâm dünyasında ortaya çıkan felsefe hareketi, felsefî bir düşünce olması bakımından diğer felsefelerden hiç bir farkı yoktur. Bu felsefî sistemin ortaya çıkışında kullanılan malzeme her ne kadar Grek ve Greko-Romen dönem felsefelerinden tevarüs etmiş olsa da, sistemin mimarları "Yunan tarzında felsefe yapanlar" (hellenizan felsefe) diye adlandırılrsa da, bunu yalnız helenistik felsefenin kadroları

içinde düşünmek, onun var oluşunu görmemezlikten gelmek olur. Kaldı ki, eklektik bir görünüm arzeden bu sistem, sadece basit bir devşirmecilik değildir. Aksine oldukça önemli orijinal yönleri vardır.

Her şeyden önce bu insanlar, antik dünyadan farklı bir dünyaya göz açmışlardı. Bu dünyanın dini, dili, siyasi ve ahlâkî problemleri farklıydı. İslâm dini bütünüyle kainatı algılamakta yeni bir model getirmişti. İşte bu sözünü ettiğim insanlar, sistemlerini kurarken Yunan felsefesinden almış oldukları felsefi sonuçların ve bu metodların müsaadesi nispetinde bu yeni problemleri de ele almak, felsefi sistemin bütün metafizik sınırları boyunca, kendisine tekabül eden İslâmın dinî metafiziğini de hesaba katmak zorundaydılar. Bunun içindir ki, bu kimseler Kur'an'ın sınırlarından çıkmamaya özen göstererek ve fakat feylesofca davranarak varlık, bilgi ve değer alanlarında ince ince bütün ayrıntılarıyla düşüncelerini ortaya koymuşlar, varlık alanında "vücûd" ile "mahiyet" ayırımını mümkün varlığa (mümkinü'l-vücûd) has kılıp Zorunlu Varlık (Vacibu'l-Vücûd) da bu ikisinin hep bir olduğu teziyle orijinal bir felsefe görüşünün de sahibi olmuşlardır.

İslâm dünyasında, felsefenin doğuş yıllarına kadar geçen zaman içerisinde, gelişen İslâm Düşüncesi, her ne kadar İslâm Felsefesine de yansımışsa da, yine de filozofların özellikle metafizik alanda ulaştıkları bazı sonuçlar sünî düşünceyi tatmin etmemişti. Bunun için de felsefe Gazzâlî'nin şahsında netleşen şiddetli bir tepkiye maruz kaldı.

Bu tepkiler karşısında felsefi düşünce, varlığını sürdürebilmek için kendisine sünîliğin dışında yaşayacağı yeni bir ortam bulmak zorundaydı ki, bunu "tasavvuf"ta ve "kelâm"da buldu. Şöyle ki, başlangıç döneminde sadece bir özel hayat tarzı, bir ahlâk düsturu olarak ortaya çıkan tasavvuf, felsefenin yolunu ve yordamını da kullanarak bilgide gnostique (irfani) bir anlayışa, varlıkta da "Vahdet-i Vücûd" nazariyesine ulaşmış, İbn Haldun'un da belirttiği gibi tasavvuf artık felsefileşmiştir. Muhyiddin İbnü'l-Arabî (öl. 1240) felsefenin mirasını gerçek anlamda değerlendiren mutassavvıflardan biridir.

"İslâm dininin inançla ilgili öğelerini rakip teoloji ve doktrinlere karşı savunmayı kendisine amaç edinen spekülâtif karakterli bir düşünce hareketi" şeklinde tanımlayabileceğimiz Kelâm'a gelince, ele aldığı Allah'ın varlığı, sıfatları, ispatı, yaradılış, Peygamberlik, mucize, irade, insan hürriyeti... vb. gibi problemler, felsefenin de konuları olup, kelâmcılar bu konularda nassları çok aşarak filozoflar gibi aklı, mantığı, hatta bilimsel verileri ön plana çıkarmışlardır. Üstelik bunlar İslâm filozoflarının, hatta Aristoteles ve Eflâtun'un görüşlerinden de etkilenmişlerdir. Böylece Kelâm "bilgi teorisi" ve "metafiziği" içine alan bir düşünce sistemi istikametinde gelişmiştir. Bunun içindir ki Fahreddin

Razi (öl. 1209) İbn Teymiyye tarafından filozof addedilmiş ve Kelâm dahi hadîşçilerin hücumlarına maruz kalmıştır.

Kelâm'ın bu konuda felsefeden aldığı en önemli miras, varlığın "Vacip" ve "Mümkîn" diye ikiye ayrılması görüşüdür. Daha sonra bu görüş, Allah'ın varlığı ile ilgili kelâmî delillerin ağırlık noktasını oluşturacak ve "İslâm Atomculuğu" denen kendine özgü yepyeni bir görüşü de ortaya çıkaracaktır.

Öyle görüyor ki, aralarındaki ihtilaflı noktalar sürekli olmakla birlikte, Kelâm da gelişme sürecinde felsefeye yaklaşmış, tasavvuf gibi o da âdetâ felsefleşmiştir.

Öte yandan Aristocü çizgide İslâm filozoflarınınca geliştirilmiş şekliyle mantık "Usûl ilimleri"nde oldukça etkili olmuştur. Bu anlamda onlar da felsefi düşünceden nasiplerini almışlardır. Bunlara Dil Bilimi, Belâgat ve Hitabet alanlarında da felsefenin etkili olduğunu ilâve edelim.

Bütün bu düşünce akımlarının birbirlerine karşı takındıkları tavırlardan, hatta aynı düşünce akımı içindeki ihtilaflardan bahsetmek herhalde maksadı aşar. Ancak bu fikir hareketlerinin boyutları hakkında bir fikir vermesi bakımından sonuçta yüz civarında kelâm okulunun, en az dört büyük felsefe geleneğinin, yirmi civarında Fıkıh ve hukuk okulunun tarihin sahnesine çıkmış olduğunu belirtmekle yetineceğim.

İslâm dünyasında entellektüel faaliyetlerin işte bu geniş boyutları ve çok yönlü yapısı içerisinde "İslâm Felsefesi" teriminin kapsamında bugün bir mutabakat yoktur. Nitekim günümüz araştırmacıları da bu kavramın sınırları hakkında farklı görüşler ileri sürmektedirler. Bu farklılık özellikle metafizik alanda spekülâtif karakterli zihnî çabaların, adı felsefe olmayan disiplinlerde de meselâ tasavvuf ve kelâm da görülmesinden kaynaklanmaktadır.

Üstelik söz konusu bu disiplinler felsefenin kendilerine terkettiği mirastan da son derece yararlanmışlar ve onun yolunu ve yordamını da çok iyi kullanmışlardır. O halde bu türden düşünce akımlarını da felsefe mi addedeceğiz? Daha doğrusu felsefenin sınırları içinde mi sayacağız?

Bu soruya başlangıçta yaptığımız belirlemeleri göz önünde bulundurarak cevap verecek olursak, "Tasavvuf" ve "Kelâm" gibi disiplinlerin bizatihi felsefe sayılmayacağını söylememiz gerekir. Zaten bu disiplinlerin gelişim süreçlerinde bu türden bir kaygı da yoktur. Nitekim kelâm önceden de belirttiğimiz gibi başlangıçta İslâmın dini akidesini müdafaa için ortaya çıkmıştır, metod olarak da "akıl" ile "nass"ı beraber kullanmış, ama

"akıl"ı "nass"a tâbi kalmıştır. Tasavvuf ise özellikle fakihlerin İslâmî sistemleştirme çabaları karşısında bir aksü'l-amel olarak doğmuş dinî bir hayat tarzıdır, daha başka bir ifade ile İslâm dininin belli bir yorumu gibidir. O halde bu türden disiplinler, en azından İslâm düşüncesinin oluşum safhasında "varlığı ne ise o olması bakımından bilmek" gibi bir endişeden değil, dini kaygıdan doğmuşlardır.

Ancak gelinen son noktada bunların almış oldukları felsefi karakteri de görmemelikten gelemeyiz. Yine de, söz konusu bu disiplinlerdeki zihni faaliyetlerin hakikat olduğu önceden belirlenmiş olan dinî hükümlerin etrafında gelişmiş olması onları felsefi düşüncenin özünde var olan laik (la dinî) olma niteliğinden mahrum kılar. Fakat, tarihi seyri içerisinde felsefenin kazandığı yeni boyutlar dikkate alınarak, söz konusu bu disiplinleri objesi İslâmın akidesi olan diğer bir ifade ile İslâm dininin akidesi üzerine inşa edilmiş bir tür felsefi faaliyet olarak görmek mümkündür.

İşte bunlar bana şunu düşündürmektedir: Evvela, İslâm dünyasındaki A'dan Z'ye her türlü zihni faaliyetleri kapsayacak bir terim olarak "İslâm Düşüncesi" terimini, bu düşünce içinde şu veya bu anlamıyla değil, herkesin anladığı anlamda yalnız felsefi düşünceyi kapsamı bakımından da "İslâm Felsefesi" terimini kullanmak bu konuda acaba bir çözüm olur mu?

İkinci olarak, eğer İslâm düşüncesinin çağdaş düşünce tarihinde bir yeri olacaksa bu tarihi mirasın tarafsız bir şekilde çok iyi tahlil edilerek gerçek değerinin ortaya koyulması gerekir. Bu da öncelikle İlahiyyat sahasında çalışanlarla felsefecilerin işbirliğini öngörmektedir. Çünkü İslâm düşüncesinde hususiyle metafizik sahada ilâhî olanla ilâhî olmayan taraf o kadar iç içedir ki, bunların tefriki ancak böyle kolektif bir çalışma ile mümkün görülmektedir. Böylece, hem düşünce hayatı hem de dinî hayat bundan nasibini alacak, belki de din yasasının özündeki dinamizm yeniden hayatiyet kazanacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- Aydın Mehmet, "Değişme Sürecinde İslâm", İslâmî Araştırmalar, c. 6, s. 4, s. 225.
 Bayraktar, Mehmet, *İslâm Felsefesine Giriş*, Ankara, 1988.
 Bingöl, Abdulkuddus; "Türk-İslâm Kültür Dünyasında İsagoji", Fen-Ed. Fak. Araştırma Dergisi, 15, Erzurum, 1987, s. 135-144.
 de Boer (T.J.), *İslâmda Felsefe Tarihi*, çev. Yaşar Kutluay, Ankara, 1960.
 de Lacy O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev. Yurdaydın-Kutluay, Ankara, 1960.
 Ebu'l Hasan el Nedvî, *İslâm Düşünce Hayatı*, çev. Said Şimşek, İstanbul, 1977.

- Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. M. Dağ ve M. Aydın, İstanbul, 1992.
- Güngör, Erol, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, İstanbul, 1982.
- İkbâl, Muhammed, *İslâmda Dini Tefekkürün Yeniden Uyanışı*, çev. Sofi Huri, İstanbul, 1982.
- Küyel, Mubahat, *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, Ankara, 1956.
- Küyel, Mubahat, *Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Felsefe Eylemi*, Ankara, 1976.
- Muhammed el Behiy, *İslâm Düşüncesinin İllâhî Yönü*, çev. S. Hizmetli, Ankara, 1992.
- M.M. Şerif (Ed), *İslâm Düşüncesi Tarihi*, çev. M. Armağan, İstanbul, 1990.
- Nasr, S. Hüseyin, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, çev. Nazife Şişman, İstanbul, 1985.
- Randall J.H., Buchler J., *Felsefeye Giriş*, çev. Ahmet Arslan, İzmir, 1982.
- Uludağ, Süleyman, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, İstanbul, 1979.
- Y. Kumeyr, *İslâm Felsefesinin Kaynakları*, çev. F. Olguner, İst., 1976.